

ԵՐ. ՏԷՐ ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԿԱՅԻ “ԿԱՐԾԵՑԵԱԼ,, ՄԱՐՄՆՈՅ ՄԱՍԻՆ

Ահա այս մտածութեամբ է որ տարիներ առաջ Բազմալիւպի մէջ Համարձակեցայ փոքրիկ ծառայութիւն մը մատուցանել Համառօտ յօդուածով մը⁽³⁾, յիշատակելով ունեցած մէկ քանի փաստերս, որոնք Նր. Տէր Կոմիտասի մարմնոյ փոխադրութեան տեսակէտին նպաստաւոր էին: Այդ տեսութիւնս հարկաւ հակառակ էր նախապէս նոյն թերթի էջերուն մէջ արդէն հրատա-

Անտարակոյս ամէն նախանձախնդիր կաթողիկէ եւ ճշմարտապէր հայու ջեբմ փառն է, որ Տէր Կոմիտաս Նահատակի փառաւոր Երանացումէն վերջ՝ ժամ առաջ այդ կարեւոր հարցն ալ դոնէ իր վերջնական լուծումը եւ ստուգուի, թէ Տէր Կոմիտասի գերեզմանէն հանուածը «Վկային հարազատ եւ խնկելի աճիւնն է առանց Երկրայութեան»։ Ինծի կը թուի սակայն, որ այդպիսի վճռական եզրակացութեան մը հասնելու համար՝ դեռ բաւական ճամբայ կայ ընելիք, ինչպէս յաջորդաբար պիտի ցուցնեմ։

(5) *U. h. n.*, 48 115:

Եթէ վայրկեան մը հետեւիմ իր ուղե-
ղծին՝ անհասկնալի պիտի գտնեմ, թէ վը-
կայարանութիւն մը որ Անանուն է ինչ աս-
տիճանի «լաւագոյնը եւ ամէնէն վստահ-
լին» կրնայ ըլլալ: Այդպիսի օրինակ մը
որոշ նպատակի մը ծառայեցնելու եւ անկէ
լուսարանութիւն մը սպասելու համար՝
կարծեմ թէ նախ հարկաւոր էր քննութիւն
մը անոր լեզուին, անոր կազմական ձեւին
ու ներքին մասերու աւրնչութեանց: Ամէն
պարագայի մէջ Մեծ. Հօր տողերէն յայտ-
նի կ'երեւի, եւ մասամբ նոյն իսկ ի վնաս
իւր պաշտպանած քեզին որ վրիպած է իւր
աչքէն, երբ կը նկատէ 1750 ի այդ օրինակը
իբր հնագոյնը մեր ունեցածներուն մէջ:

Ուրեմն, այդ Անանուն Վկայարանութիւնը՝ հնութեան տեսակէտով 1750էն ալ վեր՝ դէպ ի 1708 թուականը կը բարձրանայ: Փոքրիկ համեմատութիւն մը ցոյց կու տայ որ ասոնք, ինչպէս հետագայ օրինակութիւններ զանազաններու կողմէն եւ զանազան ժամանակներու մէջ եղած, ամէնքը մէկ սկզբնական աղբիւրի ծնունդ եւ արտադրութիւն եղած են: Ասիկա կը նշանակէ թէ այլեւս տարակոյս չի վերցնել,

(7) *Суд. р. վրեժնեւ* 1930, էջ 37:

որ այս վկայաբանութիւնը Տէր Կոմիտասի նահատակութեան առաջին տարեդարձին առթիւ ժողովրդեան համար պատրաստուած ներբողածեւ կենսադրութիւնն է, որ եւ անմիջապէս եւ այն աստիճան ընդհանրացած է՝ որ իւրաքանչիւր օրինակող իր մտաւոր զարգացման աստիճանին համեմատ՝ զիտակ կամ անդիտակ ենթարկեր է քմածին յաւելումի կամ զեղչումի, որով

1750

Էջ 129
սիւն ա. տող 17
որպէս ծաղիկք եղեն Աւետարանին Քրիստոսի

Էջ 130
սիւն ա. տող 16
Մինասայ վարդապետի ամթեցւոյ

տող 34
կաշառառուք
տող 43
ի սեպտ. ամսոյ իթ.ին

սիւն բ. տող 40
ի սուրբ հաւատոյ հանեցին

Էջ 131
սիւն ա. տող 6
անուամբ Լուսաւորչի ձեւանան

տող 8
Քրիստոնեայք անուանին, բայց զործովք ուրացեալք գտանին

տող 10
վերոյիշեալ
սիւն ա. տող 2
զանմեղ ժողովուրդն իբր թէ հաւատացուցին

տող 14
հանդիպեալք լինէին

տող 16
վասն իմաստութեան նորին միայր միշտ հանապաղ

տող 25
առեալ զգունդն մունդուր աղայի եւ բելիարի

տող 29
կոտրատեալ զդռուն

տող 34
զղենուցում զհանդերձս

տող 37
հանին զհալաւն եւ ագուցին նմա

սիւն ա. տող 25
եւ ի ձեռս նորա զի գլխատեսցէ

լուսաբանութիւններու հետ զանազան տեսակ սխալներ ալ մուտ դտած են օրինակողներու կողմէ։ Այս է պատճառը, որ համեմատութեան ժամանակ կը տեսնենք տարբեր գրչի տպաւորութիւններ։

Կը ներկայացնեմ հոս 1750 ի (Անանուհի) եւ հնադոյն օրինակ 1708 ի նոյն վկայաբանութեանց իրարմէ ունեցած մէկ քանի գլխաւոր տարբերակները.

1708

որպէս նախածաղիկք...

... զաղատացւոյ

կաշառակերք

... իթ.ին

... հանին

... կոչին

ձեւանան քրիստոնեայք... ուրանան

վերոյիշեալ

(չկայ) իբր թէ

հանդիպեալք լինէին ընդ միմեանս

... միայր ...

... (չկայ) մունդուր աղայի ...

փարատեալ ...

հաղանիցիմ ...

... ըսգեցուցին ...

... զի տարեալ հատցէ զգլուխս նոցա այսինքն գլխատեսցէ

1750

Էջ 132
տող 30
լուսաւորչադաւան ըռայեայ

տող 41
առ մուհտին իւրեանց

Էջ 133
սիւն ա. տող 33
մականուամբ կոչէր ճամճի

սիւն բ. տող 44
ուրացիր եւ լեր ընդ մեր օրինացն

տող 45
մեծամեծ պարգեւս առնուս

Էջ 134
սիւն ա. տող 5
եւ կացեալ աղօթիցն ասէ

տող 17
մաս մաս կտրատէք, ոչ լինելոց է այդ, իզիյէդ հարամոր. արդ

տող 22
ընկէց ի գետնի։ Եւ ի գիշերին

սիւն ա. տող 24
ի վերայ սուրբ մարմնոյն

տող 36
զերիս տիւս եւ զերիս զիշերս անդ։ Եւ զնացեալ իւրայինք

տող 43
հրաման եւ՝ զի տարեալ

սիւն բ. տող 1
զրոհ տվեալ... բիւրք բիւրոց, այլ եւ Յոյնք

տող 4
բերին ի դուռն սուրբ Աստուածածնի։ Եւ պատրիարք Յովաննէս վարդապետն գաղաղ եւս ոչ կամէր տալ. որ եւ երկիւղածք բռամբ առին եւ եզին անդ ի դազաղի։

տող 14
որք եկին զկնի սուրբ մարմնոյն խնկօք

տող 18
երգօ հոգեւորօք։ Եւ մինչ թաղէին Հայք երգէին Յոյնք. զոր եզին պատուով ի գերեզմանս Հայոց որ կոչի Պալլէլլ

տող 21
հրաշք լինին յայտնապէս ի տապանէ սրբոյն

տող 17
թէ մաս մաս կտրատէք անդամս եւ յօդեալ հանէք զոսկերս իմ եւ ոչ ուրանամ զՔրիստոս. արդ զինչ հարամոր. արդ զինչ

1708

լուսաւորչադաւան ըռայեաւ

առ գլխաւորն դանիւմանց իւրեանց

մականուամբ ճամճի յորջորջի

ուրացիր զՔրիստոս ...

... տամք քեզ

Եւ դադարեալ յաղօթից ասաց

մաս մաս կտրատէք անդամս եւ յօդեալ հանէք զոսկերս իմ եւ ոչ ուրանամ զՔրիստոս. արդ

ընկէց զգետնի. եւ նոյնժամայն բուրեաց հոտ անոյշ ի քիմս մարդկան։ Եւ ի գիշերին

... մարմնոյ սրբոյն

երիս տիւս եւ երկուս ...։ Եւ զնացեալք արք երկիւղածք

... եւ երկիւղածացն զի տարեալ

զրոհ տեալ ... բիւրք բիւրոց ի տեղի կատարման սրբոյն, ոչ թէ միայն հայք, այլ եւ Յոյնք

բերին ի դուռն սուրբ Աստուածածնին եւ անդ եղեալ ի դակաղի

որք եկին եւ բարձին զնա խնկօք

երգօ հոգեւորօք. տարան ի Հայոց գերեզմանատունն որ եւ կոչի պալիսու եւ եզին պատուով ի գերեզմանի

(չկայ) յայտնապէս

թէ մաս մաս կտրատէք անդամս եւ յօդեալ հանէք զոսկերս իմ եւ ոչ ուրանամ զՔրիստոս. արդ զինչ

ինչպէս կը տեսնենք այս համեմատութեան հնէն՝ հնադրոյն օրինակը կու տայ մեզի աւելի ճշգրտմանը քան 1750ի օրինակը, չը համարելով երկուստեք այս կամ այն պատճառներով եղած լեզուական կամ ուղղագրական սխալները:

Գառնալով սակայն մեր օրինակին մէջ մարմնոյ փոխադրութեան կարեւորագոյն հարցին՝ պիտի ըսեմ, որ այդ մտածութեան ընդդիմացողները չեն կրնար յետուայ 1708ի օրինակի պահած լուծութեանը, ինչպէս Մոնս. Կալլանիի Տեղեկագրին ներկայումս կը փորձէին: Այդ լուծութեան պատճառներն են. ա). Գրիչն ուղած է նահատակութեան առաջին տարեդարձին առթիւ, ինչպէս Հ. Վ. Վ. Հացունի եւս կը խորհրդածէր, պատրաստել ներբողեան մը, ո՛չ թէ պատմութիւնը. հետեւաբար բնական ու բաւական նկատած է թաղումի յիշատակութեամբ վերջացնել, զանց ընելով անկէ անդին՝ եթէ գիտէր իսկ կատարուած այդ ծածուկ դէպքը: Բ). Չանց կ'ընէ մարմնոյ փոխադրութիւնը յիշատակել նաեւ անոր համար՝ որ արդէն իսկ ի Պալլաքը ուխտատեղի է անոր մարմնոյն առաջին հանգստարանը կամ գերեզմանը, յորում բազում նշանք լինէին յայտնապէս ի տապանէ սրբոյն . . . : Միւս կողմանէ դարձանալի չէ որ երկու տեղեր, այսինքն Պոլսէն զատ նաեւ ի Գաղղիա Աստուած հըրաչներ գործէ. Լատին եկեղեցւոյ մէջ կը յիշատակուին այլեւայլ սուրբերու գրուելներ ու մարմիններ զանազան կողմեր՝ որ պաշտամունքներ ունին եւ հրաչներ կը գործուին:

Այս միեւնոյն ներբողեանը կամ վկայաբանութիւնը հետագայ ժամանակներու մէջ զանազան անձերու կողմէ օրինակուած է դարձեալ «տարեդարձներու համար», ինչպէս յայտնի կ'երեւի. եւ իրարմէ օրինակած ըլլալուն պատճառաւ սպրդած են սրխալներ ալ: Անոնցմէ դեռ ունինք Ս. Ղազարու մեր Գրչագրատան մէջ՝ դարձեալ Հ. Վ. Հացունի Վ. ի ներկայացուցած օրինակներու հիմ ծառայող 1750 թուականէն առաջ՝ 1729 թուականի օրինակ մը եւս, 13 էջերով տետրակիկ մը, որ երկու զատ

կենսագրութիւններ կը բովանդակէ մեր նրանք Նահատակին: Առաջնոյն խորագիրն է Վարք Երանելի տետուն Կովստասայ Բահանայի եւ վկայի, որուն ա. կողքին ծոցը արձանագրուած է, թէ «Տետրակս ողջոյն է ձեռագիր Վ. Հ. Իգնատիոս վարդապետին մերոյ առաջնոյ». ուրեմն Հ. Իգնատիոս Խաչատուրեանի (1710+1780): Երկրորդի խորագիրն է՝ Այլուստ պատմութիւն վարուց տետուն Կովստասայ Բահանայի եւ նահատակի, որ մականուամբ Քէօմիւրնի օղլու ձայնէր: Այս տետրակին ետեւն է որ ընդօրինակողը կ'աւելցնէ. «Մատենա երթայ դռնայ ի հող, գիրս մնայ յիշատակող: Գրեցաւ ՌՃՀԸ (-1729) ի յունիսի իր»: Կարելի է ըսել որ այս երկրորդ վարքը, ինչպէս 1750 թուականինը համաձոյլ են 1708ի օրինակութեան հետ, եթէ նկատի չառնենք ընդհանրապէս հոլովներու շատ քիչ փոփոխակներ եւ ինչ ինչ տողերու զանցառութիւններ, որոնք ամփոփ ներկայացնելու մտքով եղած են: Բայց վերջաբան ներբողեանը ամբողջական է հոս ալ:

Բ. — ԱՆԱՆՈՒՆԸ Հ. Գ. ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆԻ ԱՌՁԵՒ

Հ. Վ. Հացունի Վ. ի կողմանէ Անանուն վկայաբանութեան Բագմալիպի մէջ հըրատարակութիւնը իր ժամանակին հետաքրքրած է յատկապէս՝ նաեւ Հայ բանասիրութեան ծանօթ ուրիշ Միթարեան մատենագիր մը՝ հանդուցեալ Հ. Գարբիէլ Նահապետեանը:

Նա մտադիր եղած է առանձին ուսումնասիրութիւն մը պատրաստել Վկային եւ անոր մարտիրոսութեան շուրջ: «Շատ համեստ է մեր ծրագիրն—կը գրէ նա—կատարել հնախօսական մի հետազոտութիւն Տէր Կոմիտասի եւ իւր պարագայի շուրջը, կենսագրական եւ պատմական տեսութիւններով այլեւայլ ժամանակներու բաժնուած». դժբախտաբար կիսատ եւ անկատար մնացած է իր այս ձեռագիր աշխատութիւնը, որմէ մաս մ'ալ դեռ սեւագրութիւն է: Բայց ինչ որ գիտելի է անոր մէջ՝ նա Ան-

անունի հրատարակութեամբ հետաքրքրուած ատեն երբեք մտադիր չի տեսնուիր գրչագրական խոզարկութիւններ ընելու. ու թէ եւ իբր սկզբունք կը յիշէ, թէ «ինչ որ Անանուն է եւ անյայտ՝ զուրկ է պատմական ճշմարտութենէ, վասն զի ժամանակագրութենէ դուրս մնացեր է. աշխարհագրութիւն եւ ժամանակագրութիւն ըսուած է, Պատմութեան երկու աչքերն են. արդ անյայտն եւ անանունը զուրկ են երկու աչքերէ», այնու հանդերձ ունի սրամիտ անդադարձութիւններ անոր ներքին մասերու անհատականութեան ու լեզուական տարբերութեան նկատմամբ՝ քան Մեծ. Հ. Հացունի, որ մի միայն դէպքի հնութիւն կ'ախորժի դուրսէն անոր մէջ եւ կը համարի թէ գրիչը «ակնհայտն եւ քաջատեղեակ» վկայ մ'է, որովհետեւ առաջին դէպքով խօսած է երբ կը յիշատակէ նա «քրիստոնէից կրած հաւածանքը, Եր. Կոմիտասայ մահուանէն առաջ»: Ասիկա լոկ ապացոյց մըն է «ժամանակակից» ըլլալուն, բայց անբաւական է փաստել նաեւ «ակնհայտն» եւ «քաջատեղեակ» ըլլալուն, ինչպէս կը ցուցնէ սոյն խմբագրուած վկայաբանութիւնը՝ «որ ոչ կենսագրութիւն է, ոչ ներքող այլ կըցկտուր տիրացուական կարկատանք մը» ըստ արտայայտութեան Հ. Նահապետեանի: Թողունք որ—ինչպէս շատ լաւ կը գիտէ սոյն Հայրը—«Ներբողեաններու մէջ շատ բան ճառարխօսը կը մեծցնէ, կը ճոխացնէ եւ հրաշալի պարագաներ կ'աւելցնէ, սքանչացնելու իր սուրբն ու վառելու ունկընդրաց ջերմեռանդութիւնն, իսկ ի բաց կը թողու ինչ որ ներբողին ոչ ոյժ եւ ոչ փայլ կու տայ, ինչպէս սակերաց փոխադրութիւնն ի Գաղղիա, որ հեռաւոր ունկընդրաց վրայ ոչ տաք եւ ոչ պաղ ազդեցութիւն կըրնայ գործել»:

Անանուն վկայաբանութեան կազմութեան մասին Հ. Նահապետեան հաստատելու համար իր գիտողութիւնները Անանուն եւ Սկզբնագիր խորագիրներու տակ համեմատութեան կը բերէ դէմ դիմաց մէկ քանի մասեր անոր մէջէն, ցոյց տալով մէկուն ճոխարան՝ միւսին դուրսի լեզուները, մէկուն բնագիր ու միւսին եկամուտ տարբերը,

հետեւցնելով հուսկ, թէ «Անանուն չէ յայտնած իւր անունն, զի գիտակից է իւր շարագրութեան, թէ չէ մի գրչի ձուլանք, այլ կարկատուն, իբրեւ կապերտ անթափ ի վերայ հնացեալ ձորձոյ». ուստի եղբակացութիւն՝ «իբրեւ ժամանակակից՝ անցցէ, իսկ իբրեւ ականատես՝ ոչ երբեք եւ ոչ քաջատեղեակ»: Ասոնք ուրեմն յիշեալ ողբացեալ Միթարեանին գիտողութիւններն են. որոնցմէ դեռ ուրիշներ եւս պիտի բերենք հետզհետէ:

Գ. — ՀԵՐԳՈՒՄԵ ՀԻՆ ՏԵՂԵԿԱԳՐԻ ՄԸ ՄԱՍԻՆ ՏՐՈՒԱԾ ՄԵԿՆՈՒԹԵԱՆՑ

Երբ 1930ի Բագմալիպին մէջ հրատարակ հանցի «Եր. Տէր Կովստաս Բահանայի մարմնոյ փոխադրութեան հարցը» յօդուածիկս՝ յոյժ ցանկացող որ շուտով հարթուին ամէն դժուարութիւններ վկային փառաւորութեան համար՝ ի հարկէ պատասխանի կը սպասէի ամէնէն առաջ անոնցմէ՝ որոնց տեսակէտներուն նկատմամբ աննպաստ արտայայտուել էի:

Ուստի, ահա Արհիպագաթի Նաղլեան Գերպ. անձամբ կը պատասխանէ իր ուսումնասիրական մատենին սկիզբն իսկ՝ այդ կարեւոր հարցին շուրջ, թէ «Բարեկամ ձայն մը» զինքն հրաւիրած է Բագմալիպի վրայ լսել տալու: Թէ ո՞վ էր այդ բարեկամ ձայնը՝ քիչ յետոյ կը յայտնէ՝ ժամանակագրական պատճառն ալ միասին: «Այս աւուր զիս հրաւիրողն—Հ. Վարդան Վ. Հացունի— ինքն իր կարգին ընդունելով այն ատեն իմ հրաւերս, գրած ու հրատարակած է 1923ին Յայտնութիւն Նշխարաց եւ վկայաբանութիւն Եր. Տետուն Կովստասայ. հետեւաբար փոխադարձ ըլլալու էր պատասխանը իմ կողմանէ»(9):

Յետ ուշադրութեամբ կարդալու Գերպ. Նաղլեանի յիշեալ ուսումնասիրութիւնը (որուն յառաջաբանն ալ գրուած է Հ. Վ. Հացունիէ), յարգելով հանդերձ իր տեսակէտները հարկ կը համարեմ քիչ մ'աւելի զբաղիլ այս անգամ, պատասխանելու համար Ն. Ա. Տէրութեան եւ Մեծ. Հ. Վարդան վարդապետի կողմէն առաջ բերուած

հին ուն նոր կարգ մը առարկութիւններու, եւ կարելի եղածին չափ մերձեցնելու իրականութիւններու իսկական արդիւնքին:

Կ'ուզեմ անդրադառնալ նախ Գերպ. Նաղլեանի յիշատակած նորագիւտ հին վաւերացութիւնի նկատմամբ, որուն վրայ կը խօսի՝ յետ ներկայացնելու Վկային գերեզմանի պեղման գործողութեանց նկարագրութիւնը իր մանրամասնութիւններով, եւ յետ հաղորդելու մարմնոյ փոխադրութեան նպատակով կամ աննպատակ տեղեկութիւնները եւ իր անձնական համոզումները եւ կարծիքները:

Ակնարկուած այդ վաւերացիւնն է նահատակութեան ժամանակ Պոլսոյ լատին Պատր. Փոխանորդ Մոնս. Կալլանի կողմէն առ Ս. Աթոռ զրկուած թուղթը, որ խորագիր ունի «Պոլսոյ Կալաքայի եւ Բերայի կաթողիկէ քրիստոնէութեան կացութեան վրայ (1707 թ. 29): Կորսուած նկատուած այս գրութիւնը ձեռք բերել է Ն. Արհ. Տէրութիւնը Առաք. Ատեանի գործերը Հոռոմ տանելէ վերջ (85):

Գերպ.ը մէջ կը բերէ սոյն Տեղեկագրին այն մասերը՝ որոնք նահատակի անձին ու մարտիրոսութեան կը վերաբերին. մէջ կը բերէ նաեւ Մոնս. Կալլանի Տեղեկագրին ընկերացող նամակին (գր. 1707 թ. 29) քանի մը տողերը: Տիրող բաղձալտանդ պարագաներու լրջօրէն յանձնարարած խոհեմութեան բացարձակ լուծիւնը Գերպ.ին ամենամեծ փառքը կ'ըլլայ: Մարմնոյ փոխադրութեան մասին ուրեմն ո՛չ մէկ յիշատակութիւն այդ Տեղեկագրին մէջ: Դրական ոչինչ կ'աւելցնէ Ֆէրիոլի գրութեան վրայ. «բան մը չ'ըսեք», ըստ Գերպ.ին:

Բայց նկատի ունենալու ենք, որ որ ծուխ կայ՝ կը նշանակէ թէ ներքեւը կրակ կայ. եթէ տեղագիտութեան ծուխը Պոլսէն մինչեւ Գաղղիա հասեր է՝ ըսել է որ կրակ մը եղած է եւ զայն պէտք է փնտռենք: Եթէ կան փոխադրութեան հակառակ փաստեր՝ կան անոնց գիմաց եւ զօրաւոր փաստեր գրաւոր եւ անգիր աւանդութեամբ փոխադրութեան հաւաստող: Անշուշտ փոխադրութեան մասին ոեւէ հարցումի մը սպա-

սելու չէ՝ նաեւ Կղեմէս ԺԱ.ի կողմանէ 1708 փետրուար 18ին առ Ֆէրիոլ գրուած պատասխանին մէջն անդամ. դրական փաստ չունինք ըսելու, թէ այդ ատեն «փոխադրութեան լուրը տարածուած ըլլալու էր» (71):

Միեւնոյն խոհեմութիւնը կը դիտուի նոյն ատենի Յիսուսեան Հայրերուն մէջ, որոնք՝ թերեւս յատկապէս յանձնարարուած՝ չեն ուզեր թաղումի գործողութեանէն անդին անցնիլ, ինչպէս նոյնը պիտի չուզէին նաեւ ուրիշ ամէն ընդ դադանք տեղեկութիւն ունեցողներ: Զայս կը կարգանք նաեւ Հ. Ռիոնտելի Առաք. Ատեանին առջեւ բերած գրաւոր պատասխանին մէջ՝ ուր նաեւ կ'ըսէ. «Յիսուսեանները աւելի խոհեմութիւն նկատած ըլլան լուել տեղափոխութեան պարագան» (174): Գիտէին անոնք որ նոյնիսկ պարապ գերեզման մը ուր պահիկ մ'իսկ հանդէս է Վկային արիւնաթաթախ մարմինը, ինչպէս էր Տէր Կոմիտասի գերեզմանը, արժանի է հաւատացեալներու ամենաջերմ արտայայտութեան ու յարգանքին. որուն մինչ համաձայն է Գերպ. Նաղլեան, ըսելով թէ «Գերեզմանի հողը արժանի է յարգանքի, եւ գիտենք որ անկէ բարեպաշտ անձինք կը փոխադրէին իբրեւ մասունք» (148), ինչպէս նաեւ մինչդեռ արդարապէս կը դարձանայ որ Վկային գերեզմանին ուխտագնացութիւնը դադարէր է ներկայիս, «ըսելով թէ չ'արժեք այնքան հանդիսաւորութիւն ընծայելու դատարկ գերեզմանի մը» (147), անդին ընդհակառակն կը հակասէ Ն. Արհ. խաղաղութիւնը, թէ «դատարկ գերեզմանի մը այնքան հանդիսաւոր ուխտագնացութիւն մը չի պիտի ըլլար» (99): Եւ սակայն իրականութիւնը սոյն յայտարարութեան հակառակ եղած է միշտ: Վկային Կենսագիրներէն Մաղարեան վարդապետ — ընդունելով հանդերձ որ դատարկ է գերեզմանը⁽⁸⁾ — ի՞նչ յուզիչ շեշտով կը նկարագրէ կղերի եւ ժողովրդեան կողմանէ մրցանքը հանդիսաւոր արտայայտու-

(8) Հմտ. Կենս. Տն. Կոմ. Քհ. Քհ. Պոլիս 1912, էջ 88-89:

թիւններու: Խօսելով Տէր Կոմիտասի Նահատակութեան տարեդարձի մասին՝ կը գրէ. «Հոն է որ անթիւ բաղձութիւն մը յաւարտ արարողութեանց եկեղեցիէն ելած կ'ուղեւորի. պատկառելի Եկեղեցականք, աղնուատոհմք, միջին եւ ստորին կարգ հասարակութեան արք եւ կանայք, ծերք եւ տղայք, ընտանիք ամբողջ, քաղցով, ճիւղով, կառքերով...: Երբիմը արշալոյսին արդէն զարդարուած լուսաւորուած է, եկեղեցի մը դարձած է, խորան մը որ մարդու երեսը կը խնդայ. յինքն կը դրաւէ ամէն սիրտ. նա մեռելաբնակ անտառը արքայութիւն փոխած է... Մեծ Լուսաւորչի հարազատ Որդին հոն իւր հաւատարիմ որդիքն ընդգրկելու կը սպասէ...»⁽⁹⁾: Անոնք կը կատարէին սակայն այդ ամէնը նոյն «յամառ մտասեւեռումով՝ թէ Եր. Մարմինը փոխադրուած էր ժամանակին», ինչպէս նոյն մտասեւեռումին մէջ էին դեռ մինչեւ ցՊեղում նաեւ Առաք. Ատեանի անդամները⁽³⁴⁾:

Չեն պակսիր ուրիշ օրինակներ ալ. թողունք շատ վայրեր ուր յատուկ յարգանք ու բարեպաշտութիւն ստեղծած են այս կամ այն սուրբին անցողակի մէկ դէպքով՝ գէթ Երուսաղէմի Տնօրինական Տեղերը այդպէս չեն ապացուցաներ մինչեւ այսօր:

Դարձեալ միեւնոյն պատճառաւ անընդունելի կը դառնա եւ այն միւս առարկութիւնը զոր նոյնպէս կ'ընէ թէ «Մարմին չ'ըլլանդակող գերեզմանի վրայ նոր տապանագիր չի դրուիր» (77): Գերպ.ը ըստ կամս կը մեկնէ բառերու միտքը՝ պարզապէս հերքած ըլլալու համար, զոր օր. Հ. Մ. Անանեանցի շարադրած տապանագրին «Տապան տենչալի առն բեմական» խօսքը համարժէք կը դնէ «Աստ հանդէլ»ի: Հ. Մկրտիչ Անանեան կ'ապրի այն շրջանին մէջ՝ ուր չկային այս օրուան տարակոյսները. այլ ընդհակառակն կը տրիէր Գաղղիա փոխադրութեան աւանդութիւնը, ինչ որ ինքն իսկ Նաղլեան Գերպ. կը խոստովանի երբ կ'ակնարկէ. «Ամէնուս համոզումն էր — կ'ըսէ — թէ լոկ ձեռակերպութիւն մ'էր կատարուելիքը, որովհետեւ դատարկ պիտի գտնէինք գերեզմանը» (32), եւ թէ

Առաք. Ատեանի անդամները մինչեւ պաշտօնական Պեղումը միեւնոյն համոզման մէջ էին, «մանաւանդ յամառ մտասեւեռումով թէ Եր. Մարմինը փոխադրուած էր ժամանակին» (34): Տարակոյսն սկսաւ ուրեմն Պեղումի գործողութեանց ասդին: Հետեւաւոր — կը կրկնեմ — Հ. Մ. Անանեան չապտեղանելով տարակոյսի շրջանին, այլ տիրող աւանդութեան, ուստի տապանագրի շարադրութեան պահուն չէր կրնար ըսել «Աստ հանդէլ» որ սխալ պիտի նկատէր, այլ ընտրած է յարմարօրէն եւ գիտակցութեամբ «Տապան տենչալի» բացատրութիւնը, խոր համոզումով «տապան» բառի իսկական իմաստին: Ուզած է կերպով մը ըսել, թէ ստիկա այն վայրն է՝ որ պահ մը գերեզմանը եղած է Տէր Կոմիտաս Վկային, եւ թէ սոյն գերեզմանի հողը նուիրագործուած է անոր արիւնաթաթախ մարմնովը:

Ահա այս է պատճառը, որ «Ոտանաւոր Տապանագրին մէջ փոխադրութեան ակնարկ չկայ» (77):

Մոնս. Կալլանի տեղեկագրութիւնն ալ միշտ այդ արդիւնքը պիտի տար, այն է լուծիւնը դէպքին, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս որ կը մեկնէ Նաղլեան Գերապայժառ՝ Վկային նահատակութեան վերջ Հաւատոյ Տարածման Ս. Ժողովքէն հրահանգուած թեմական դատաստան (Procès Ordinaire) մը կատարելու մասին, թէ «զուցէ հոգիներու եւ կրքերու գրգռութեան այդ շրջանին Մոնս. Կալլանի խոհեմագոյն սեպած է ձեռնպահ մնալ այդ առաջարկուած գործէն»⁽¹⁰⁾: Բայց ան նոյնպէս ձեռնպահ կը մնայ նաեւ Ս. Աթոռի 1708 թ. Մարտ 10 ի նամակին. ձեռնպահ կը մնայ նոյնպէս 1708 Հոկտ. 2 ի նամակին. ուստի գիտակցօրէն լուծիւն պահած է:

Բայց Մոնս. Կալլանի գիտնար թէ չգիտնար փոխադրութեան դէպքը՝ միշտ նոյն արդիւնքը պիտի դար:

ա. Եթէ գիտէր՝ անհրաժեշտ տեսած է բացարձակ լուծիւն պահել իր կողմէն.

(9) Ուխտավայր ի Պալլուի երանելոյն Կոմիտասայ. Ս. Ղազար 1902. էջ 13: — Տե՛ս նոյնին վարք Տն. Կոմ. այ, էջ 120:

(10) Ընդգծումը մեր կողմէն է:

